

SOSİOLOGİYA

UOT 316.42

AZƏRBAYCAN ELMİNİN VƏ MƏDƏNİYYƏTİNİN ŞƏRƏF ÜNVANI –
HƏSƏN BƏY MƏLİKOV ZƏRDABİ

İZZƏT RÜSTƏMOV
Bakı Dövlət Universiteti
izzet.rustemov@bsu.az

Məqalədə yığcam şəkildə Həsən bəy Zərdabinin dünyagörüşünün başlıca məsələlərindən bəhs olunur, onun Bakıda, Zərdabda yaşayarkən yazmış olduğu müxbir yazılarının, elmi məqalələrinin, məktublarının sosial-iqtisadi, siyasi, elmi məzmunu açılır, Vilyam Kruks, Vilyam Tomson, Meçnikov, Timiryazev və b. alimlərin elmi konsepsiyaları təhlil olunur, həmçinin Bakı Şəhər Dumasında fəaliyyətinə aid məsələlər öz əksini tapır. Bir sözlə, məqalədə H.Zərdabinin «Seçilmiş məqalələri və məktubları»nda yer almış materiallar şərh olunur.

Açar sözlər: Həsən bəy Zərdabi, «Əkinçi», maarifçilik fəlsəfəsi, dünyagörüşü, sosial-siyasi, sosioloji ideyalar, tərəqqi, Vilyam Kruks, Vilyam Tomson, Meçnikov, Timiryazev, Səltikov-Şedrin və s.

Son illərdə xalqımızın mütəfəkkir oğlu, milli mətbuatımızın banisi, Azərbaycanda maarifçilik ideologiyasının yaradıcılarından biri olan Həsən bəy Zərdabinin zəngin elmi irsinin öyrənilməsi məsələlərinə diqqətin artırılması, onun böyük adının dönə-dönə xatırladılması tamamilə təbiidir. Ulu öndərimiz Heydər Əliyev, onun siyasətinin uğurlu davamçısı, indiki Prezidentimiz İlham Əliyev mənəvi mədəniyyətimiz tarixində H.Zərdabinin tutduğu çox möhtəşəm yerə böyük hörmətlə yanaşmışlar. H.Əliyev göstərirdi ki, «Azərbaycanda sosial-mədəni həyatın XIX əsrin ikinci yarısından etibarən sürətli canlanmasında və ictimai fikrin maarifçi-demokratik istiqamətdə zənginləşməsində Həsən bəy Zərdabinin müstəsna xidmətləri vardır». İlham Əliyev ulu öndərin fikirlərini məntiqli surətdə davam etdirərək, göstərirdi ki, Həsən bəy Zərdabinin zəngin irsi bugünkü və gələcək nəsillərin Azərbaycançılıq məfkurəsinə sədaqət ruhunda formalaşmaları baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Söylənilmiş bu yüksək fikirlər işığında deyə bilərik ki, H.Zərdabinin vaxtilə rus dilində çap olunmuş «**Seçilmiş məqalələri və məktubları**»nın Azərbaycan dilinə tərcümə edilib, oxuculara təqdim edilməsi istər Zərdabişünaslığa və istərsə də geniş məntiqli mənada Azərbaycançılığa çox gözəl bir töhfədir. «Seçilmiş məqalələr və məktubları» Azərbaycan dilinə tərcümə edən

Ali Media mükafatçısı İsaməddin Əhmədovdur. Tərcümənin məsləhətçisi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Sona Vəliyeva, ideya müəllifi Zərdab Rayon İcra Hakimiyyətinin başçısı, iqtisadiyyat üzrə fəlsəfə doktoru Lütvəli Babayev, redaktoru və rəyçisi əməkdar jurnalist, Həsən bəy Zərdabi və Ali Media mükafatçısı Tahir Aydınogludur. Kitabın əvvəlində Mirzə Ələkbər Sabirin, Nəriman Nərimanovun, Əli bəy Hüseynzadənin, fransalı jurnalistin, Həsən bəy Zərdabi nəslinin davamçılarından olan akademik Böyükkişi Ağayevin H.Zərdabi haqqında yığcam fikirləri verilmişdir. Kitabın redaktoru Tahir Aydınoglunun «Zərdabilərin Zərdabi irsinə sevgi və sayğısı» başlıqlı kiçik həcmli yazısı da kitabın oxuculara təqdimatına bir ön sözü kimi səslənir. Kitabın Azərbaycan dilində nəfis şəkildə oxuculara təqdim edilməsində əməyi olan hər bir kəsə bir Zərdabişünas filosof olaraq öz hörmət və ehtiramımı bildirirəm.

Bu əsərin doğma Azərbaycan dilində oxuculara təqdim edilməsi Həsən bəy Zərdabinin elmi irisinin tədqiqinə bir daha, bəlkə də yenidən qayıtmaq zərurətinin dərk edilməsinə səbəb olacaqdır.

Etiraf etmək doğru olar ki, H.Zərdabinin vaxtı ilə rus dilində çap edilmiş «Seçilmiş məqalələri və məktubları» nisbətən az sayda oxucuların və elmi araşdırıcıların maraq dairəsində idi. H.Zərdabi irsinin, onun ictimai-siyasi, fəlsəfi, təbii-elmi baxışlarının tədqiqi ilə məşğul olarkən mütəfəkkirin haqqında bəhs etdiyimiz «Topluya» (haqqında bəhs etdiyimiz kitab nəzərdə tutulur. – İ.R.) sonradan daxil edilmiş bir çox məqalələrini, müxbir yazılarını «Kaspi» qəzetinin səhifələrindən oxuyub, istifadə etmişəm. «Topluda» hazırda çap olunmuş bir sıra yazıları Saltukov-Şedrin adına Dövlət kitabxanasından rotosurat şəklinə sifarişlə Bakıya gətirib, elmi tədqiqatımda istifadə etmişəm. Əlbəttə, «Seçilmiş əsərlər və məktublar» rus dilində çap olunub, oxucuların istifadəsinə verildikdən sonra onu dəfələrlə, dönə-dönə, təkrar-təkrar, diqqətlə oxuyub dissertasiyalarım, monoqrafiya və kitablarım, elmi məqalələrimdə istifadə etmişəm. Elə indi «Toplu» Azərbaycan dilində oxuculara təqdim olunarkən kitabın rus dilindəki variantını yenidən təkrar olaraq oxuyub, qeydlər götürdüm. Bu işdə kitabın səhifələrində etdiyim xüsusi qeydlər və işarələr bu işdə bələdçim oldu. Nəzərə almaq lazımdır ki, H.Zərdabi 16 il müddətində doğma kəndi Zərdab kəndində yaşamaq məcburiyyətində qaldığı vaxtlarda «Kaspi» qəzetinə və rus dilində çıxan «Novoye obozreniye» və s. qəzetlərə ardıcıl olaraq müxbir yazıları və elmi məqalələr göndərirdi. Sonra 1896-cı ildə Bakıya qayıtdıqdan bir az sonra Həsən bəy Zərdabi «Kaspi» qəzetində müvəqqəti redaktor olaraq çalışmağa başladı. Demək olar ki, ömrünün sonuna qədər o, «Kaspi»nin redaksiyasını tərk etməmişdi. Diqqət çəkən həmcinin bu idi ki, Həsən bəyin kürəkəni Əlimərdan bəy Topçubaşov həmin qəzetin redaktoru idi. Deməli, «Toplu»da yer almış elmi məqalələrin bir xeyli hissəsi də həmin dövrdə yazılmışdır.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, «Seçilmiş məqalələr və məktublar» təkcə mətbuat-jurnalistika mütəxəssisləri, filosoflar, təbiətşünas alimlər, iqtisadçılar üçün deyil, eyni zamanda bir çox digər ixtisas sahibləri üçün də

diqqət çəkəndir. Əlimərdan bəy Topçubaşovun bu sözləri yerinə düşər ki, Həsən bəy təkcə bir fəaliyyət sahəsinə bağlanıb qalan şəxsiyyətlərdən deyildi. «Seçilmiş məqalələr və məktublar» hər şeydən əvvəl, tarixçilərimiz, xüsusilə də Vətən tarixçilərimiz üçün çox dəyərli mənbədir. «Toplu»nu oxuyan hər bir şəxsə aydın olar ki, hüdudlarını artıq bildiyimiz tarix çərçivəsində bütövlükdə Azərbaycan, xüsusilə Bakı şəhəri, Göyçay qəzası, ona daxil olan bölgələr, kəndlər haqqında burada çox qiymətli məlumatlar, materiallar verilmişdir. «Toplu»dakı məlumatlar, elmi məqalələr xüsusi dəqiqliyə və obyektivliyə malikdir, çünki bunların hamısı böyük mütəfəkkir Həsən bəy Məlikov Zərdabinin qələminə məxsusdur, o zamankı çar hakimiyyəti mühitində baş verən hadisələrin Zərdabinin idrakı süzgecindən keçmiş əks-sədasıdır. Kitabda verilmiş məlumatlar olduqca inandırıcı, idraki və təsir bağışlayıcıdır, çünki bunlar Həsən bəyin şəxsən görüb, müşahidə etmiş olduğu həyat həqiqətlərinin, istər acı, istərsə də şirin olsun, böyük mütəfəkkirin zəkasından süzülüb gələn və xalqına çatdırmaq istədiyi tarixi həqiqətlər idi. Deməli, haqqında bəhs etdiyimiz «Seçilmiş məqalələr və məktublar» Həsən bəy Zərdabinin bizə əmanət etdiyi çox qiymətli bir yadigarıdır. Təsvir olunan zaman daxilində Zərdab kəndində, ona qonşu olan bölgələrdə hansı hadisələr baş verib, həyat necə cərəyan edib, insanlar, onların həyat tarixçələri, düşar olduqları sosial fəlakətlər, nəsibi olduqları xoş günlər, xalqın adət və ənənələri və s. haqqında konkret məlumatlar «Seçilmiş məqalələr və məktublar»da öz əksini tapmışdır. Kapitalist münasibətlərinin Azərbaycana nüfuz etməsi, müxtəlif xarici ölkə nümayəndələrinin Azərbaycanın, o cümlədən Zərdab kəndinin texniki və müalicəvi əhəmiyyətli bitkilərini talan edib Azərbaycandan xaricə daşması Həsən bəyi çox narahat edirdi. Xüsusilə biyan kökünün xaricilər tərəfindən talan edilməsi buna misal ola bilər. Həsən bəy Azərbaycanda pambıqçılıq, baramaçılıq-ipəkçilik məsələlərini ciddi surətdə irəli sürürdü. Barama qurdunun yetişdirilməsinə dair rus dilində çıxan əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edir, bu sahənin mütəxəssislərinə konkret kömək göstərir və tövsiyələr verir. Maldarlıq, əkinçilik mədəniyyətinin yüksəldilməsi, kənd təsərrüfatı ziyanvericilərinə, o cümlədən o vaxtların bəlası hesab olunan çəyirtkəyə qarşı mübarizə, Azərbaycanın su sərvətlərinin qorunub saxlanılması, meşə salınması, suvarma məsələləri və s. aid müxbir yazıları «Toplu»da əhəmiyyətli yer tutur. Həsən bəy doğma kəndində yaşayıb, fəaliyyət göstərərkən də öz maarifçilik missiyasını davam etdir-məkdə idi. Dini dəyərlərimizə yüksək qiymət verən, dini millətə dirəklərindən biri hesab edən Həsən bəy eyni zamanda mövhumat və cəhalətə qarşı kəskin mövqe tutmuşdu. Şeyx Abdi və Şeyx Əli-Baba timsalında xalqı mədəniyyət-dən, elm ziyalarından uzaq salmağa çalışan, xalqı mənəvi əsarətdə saxlayan saxta din xadimlərinə qarşı kəskin mübarizə aparmışdır. Bu bərdə Həsən bəyin müxbir yazıları kitabda geniş yer tutur. Həsən bəyin Zərdabda məktəb açılacaqmı? deyər etdiyi bəyanatlar, car çəkmələr böyük təsir gücünə malik idi. O, Şeyxliyi məktəb açılması yolunda ən böyük maneə hesab edirdi. Məsələn, Şeyx Əli-Baba camaatı məktəb açılması ideyasından uzaq salmaq üçün Zərdab

əhalisinə deyirdi ki, məktəb üçün yığılan pullara kilsə tikdirəcəklər və camaatı xaçpərəstliyə döndərəcəklər.

Zərdabda yaşayarkən öz camaatı içərisində olması, onların dərdinə şərik çıxması, onlara qarşı törədilən haqsızlıqların ifşa olunması və aradan qaldırılması zamanı öz kəndlilərinin tərəfini saxlaması Həsən bəy üçün çox xoş idi. Lakin Həsən bəyi təhqir edənlər, ondan tez-tez çar hakim dairələrinə şikayət məktubları yazanlar və yazdırırlar, onun evinə dəfələrlə hücum edib, həyatına qəsd edənlər də az olmamışdır. Bunların sırasında o vaxtların qaçaq-quldurları, Həsən bəyin zərif tənqid atəsinə tuş gəlmiş qaragüruhçu qüvvələr də yer tuturdu. İndi Həsən bəy Zərdabının «Topluda» öz əksini tapmış bir sıra yazıları haqqında konkret dayanmaq istərdik.

Bu cəhətdən Həsən bəy Zərdabının Zərdab kəndində yaşayarkən Moskva Dövlət Universitetinin ad gününü necə qeyd etməsi barədə «Kaspi» qəzetinə göndərdiyi 13 yanvar 1885-ci il tarixli müxbir yazısını olduqca maraqlı hesab edirik. H.Zərdabi bu müxbir yazısında Moskva Dövlət Universitetinin ildönümünü kənddə necə bayram etməsindən, mövcud ictimai quruluşdan, özünə və kənd camaatına edilən sosial ədalətsizlik hallarından bəhs edir. Müxbir yazısından bir parçanı eynilə oxucuların nəzərinə çatdırıram: **«Yanvar ayının 12-si, Moskva Dövlət Universitetinin ildönümü günü bizim ucsuz-bucaqsız Vətənimizin-Rusiyanın bütün guşələrində universitetin keçmiş məzunları tərəfindən bayram edilir. Həmin bayram bundan ibarətdir ki, keçmiş tələbələr bir yerə yığılır yeyirlər, içirlər, mahını oxuyurlar, yoldaşlarının və professorlarının həyatlarından məzəli hadisələri yada salırlar və nəticədə özlərinin alma materlərinə (hər fən ana universitetin köhnə adı – İ.R.) təbrik məktubu göndərilir.**

Köhnə adət üzrə mən də qərara gəldim ki, öz evimdə balaca şənlik düzəldim və yanvarın 12-ni istirahətə həsr edirəm... Saat 9-da (axşam – İ.R.) öz adətimin əksinə olaraq bütöv bir şüşə şərab içməyi qərara aldım ki, bu qayda ilə həmin günü layiqincə bayram edirəm. Ocağa odun qoyub, kreslodə rahatlandım və hərdən şərab stəkanına toxunmaqla xəyala dalmağa başladım. Lakin burada mənim tam bacarıqsızlığım özünü göstərdi. Məsələn, çalışıram ki, hündür boylu, ağsaçlı xeyirxah qoca F-in gözəl simasını təsəvvürümə gətirirəm və o, yavaş-yavaş mənim təsəvvürümdə aydın canlanır. Mən məmnunluğumdan gülümsəməyə başlayıram. Lakin bir dəqiqə keçməmiş üzümündən təbəssüm yox olub gedir: mehriban, xeyirxah F-in əvəzində mən öz qarşımda, üzündə Mefistofel gülüşü olan tanış şəxsi görürəm. Bu şəxs nəzakətlə əzilib-büzülür və əmlakımın müsadirə edilməsi haqqında sənədi mənə təqdim edir. Uzaq ol, uzaq ol məndən, cansız obraz. Onun əvəzində çoxdan unudulmuş keçmişdən digər bir obraz yenidən qarşımda canlanır. Bəli, tanıyıram, bu, hörmətli professor B.-dir. Qoltuğunda bir yığın atlas və şəkil tutub, durur. O, asta-asta kafedraya qalxır və onurğasızların necə yaşamasından danışmağa başlayır. Bəs bu nədir? Necə olub ki, bu metamorfoza baş vermişdir. Hörmətli B.-nin əvəzində kafedrada balıq vətəgələrinin polis məmuru qoltuğunda bir yığın müxtəlif sərəncam

tutub durur; o, müvəqqəti qaydaları göstərərək tələb edir ki, ona yaxşı mebelli otaq verilsin...» [1, 47-48; 2, 134-135]. Həsən bəy daha sonra həmin yazıda göstərir ki, **«bizim universitet adlanan günəşimizin nurunun hələ uzun illər gəlib çatmayacağı mənim bu ucqar tatar əyalətimdə 12 yanvar gününü mən belə bayram etdim... O günəş həddən çox uzaqdadır»**. Əlbəttə, H.Zərdabının günəş adlandırdığı Universitetində doğma Azərbaycanımızda uğurla fəaliyyət göstərir, güclü bərq vurur. Bakı Dövlət Universiteti başda olmaqla neçə-neçə ali məktəb, bir sıra təhsil Akademiyaları Azərbaycan təhsilinin və elminin, mədəniyyətinin inkişafı yolunda uğurla fəaliyyət göstərirlər (- İ.R.).

Həsən bəy Zərdabının «Seçilmiş əsərləri və məktubları» ilə yaxından tanış olduqda təsvir olunan zaman çərçivəsində Azərbaycan, o cümlədən Zərdab və ətraf bölgələr haqqında nəinki çox məzmunlu məlumatlar əldə edirik, eyni zamanda kənd mühitinə düşmüş, oranın abu-havası ilə nəfəs almış çox zəhmətkeş, əməksevər bir insan, təsərrüfatla məşğul olan, yer şumlayan, yeri göldikcə ticarətlə məşğul olan, əkinçilikdə yeniliklər edən, bir sahibkar keyfiyyətini özündə təcəssüm etdirən, bağ salan, yeni meyvə sortları yetişdirməyə çalışan, bir çox hallarda da uğursuzluğa uğrayan böyük bir insan, şəxsiyyət olan Həsən bəy Zərdabi obrazı ilə, onun şəxsiyyət çalarları ilə də tanış oluruq. Bu dediklərimiz baxımından Həsən bəyin bir müxbir yazısını da diqqətinizə çatdırmaq istərdim: «Evimin yanında bir bağ saldım. Bu bağımı su çarxı ilə suvarıram və hər il də Kür daşqınından güc-bəla ilə qoruyuram... Di gəl ki, ağaclar meyvə verməyə başlayanda, dövlət idarəsi nəyə görə mənə öz doğma kəndimdə gəlmə, kənar şəxs hesab edərək, mənə qarşı ev və bağ torpağımla bağlı iddia irəli sürür...

Ey bizim Qafqazda gənəgərçək, zeytun ağacları, çay plantasiyaları və başqa faydalı bitkilər əkib-becərmək arzusunda olan xeyirxah insanlar! Mənim də bir vaxtlar sizin kimi, bu cür arzularım vardı. Amma acı təcrübə arzularımı məhv etdi və mən Şedrinin (böyük rus şairi Saltıkov-Şedrinin söhbət gedir – İ.R.) son hekayələrindən birindəki qumlaqçının (Saltıkov-Şedrinin «Ağıllı qumlaqçı» əsərindəki qumlaqçıdan bəhs olunur – İ.R.) vəziyyətinə saldı. Şedrinin qumlaq balığı ilə mənim bircə fərqi var: o arxayındır ki, suyun altında qumu yarıb düzəltdiyi çuxur yalnız onun özünə məxsusdur və su altında yaşayan heç bir canlı onun yuvasına qarşı heç bir iddia irəli sürməyəcək. Amma mən belə bir iddianın irəli sürülməyəcəyinə də əmin deyiləm» [2, 93-94].

Xatırladıq ki, «Seçilmiş məqalələr və məktublar»da Həsən bəy Zərdabının bütövlükdə təbiətşünaslığa, xüsusilə də astronomiyaya, biologiyaya və təbabətə dair bir çox qiymətli elmi məqalələri dərc olunmuşdur. Bu məqalələrin elmi dəyəri, orada izahını tapmış elmi konsepsiyalar haqqında H.Zərdabiyyə həsr olunmuş elmi tədqiqatlarda, o cümlədən bizim monoqrafiya və kitablarımızda nisbətən geniş bəhs olunduğuna görə, burada böyük mütəfəkkirin həmin elmi məqalələri haqqında ümumiləşdirilmiş şəkildə, icmal xarakterli şərhlər vermək istərdik. Məsələn, elə götürək Həsən bəyin «Gələcək haqqında

bəd xəbərlər» [2, 388-394] məqaləsini. H.Zərdabi məqalədə «zaman-zaman elm xadimləri arasındakı daha geniş dünyagörüşünə malik olan... parlaq şəxsiyyətlər» dən bəhs edərəkən məşhur ingilis fizikləri Vilyam Kruksu və Vilyam Tomsonu da bunların sırasına daxil edir. H.Zərdabinin qeyd etdiyi kimi, V.Kruks keçən ilin sentyabrında Britaniya assosiasiyasının illik iclasında nitqində lap yaxın gələcəkdə ümumdünya aclığının baş verəcəyini xəbər verir. Ciddi statistik məlumatlar toplayan, ölkələr üzrə müqayisəli araşdırmalar aparan V.Kruks hesab edirdi ki, gözlənilən aclığa səbəb taxılın çatışmaması olacaqdır. V.Tomson isə belə fikirdə idi ki, bəşəriyyət havada oksigenin çatışmaması üzündən boğulub. məhv olacaqdır.

Əlbəttə, V.Tomson da bəşəriyyəti qorxuya salan bu bəd xəbəri söyləyərkən konkret hesablamalara, müxtəlif illəri əhatə edən rəqəm göstəricilərinə əsaslanır.

H.Zərdabinin «bizim professorumuz» adlandırdığı Timiryazev V.Tomsonun söylədiyi fikrə necə yanaşırdı? Timiryazev bəşəriyyətin məhvinin çox uzaq gələcəkdə baş verəcəyini nəzərə çatdırır və qeyd edir ki, bəşəriyyət oksigen çatışmazlığından yox, karbon qazının çoxluğundan məhv olacaqdır. Böyük zəka sahibi olan Həsən bəy indiyə qədər söylənilmiş elmi mülahizələrin üçünə də tənqidi yanaşır və bəşəriyyəti gözlənilən fəlakətin qarşısını almağa istiqamətlənən öz elmi mülahizələrini şərh edir, görkəmli təbiətşünas filosof kimi çıxış edir. Onun elmi mülahizələri indiyə qədər də öz dəyərini saxlamaqdadır.

«Seçilmiş məqalələr və məktublar»da yer almış «**Ayın fazalarının Yer üzərində üzvi həyata təsiri**» [2, 591-594], «**Marsda insan yaşayır mı?**» [2, 677-682], «**Yeni ulduzlar**» [2, 697-702] kimi elmi məqalələr Həsən bəy Zərdabinin astronomik hadisələr, bütövlükdə Kainatda baş verən proseslər haqqında dərin biliyə malik olduğunu bir daha sübut edir. Həsən bəy Zərdabinin bioloji və tibbi bilik sahəsində elmi yazıları bu gün belə öz elmi dəyərini saxlamaqdadır. Bunların sırasında «**P.M.Boqdanovun «Bitkilərin həyatı barədə söhbətlər»**» [2, 346-348], «**İnsanın cinsi necə yaranır?**» [2, 360-364], «**Orqanizmin yoluxucu mikroblarla mübarizəsi**» [2, 416-420], «**İşıq və hava xəstəlik törədicilərlə mübarizə vasitəsidir**» [2, 446-450], «**Professor Meçnikovun yeni kəşfi**» [2, 492-494], «**İşıq insan həyatında**» [2, 520-524] və bir çox digərləri xüsusi yer tutur. Maraqlı və ürəkaçan cəhət budur ki, Həsən bəy Zərdabi yaradıcı alim və fikir sahibi kimi çıxış edir, öz dövrləri üçün görkəmli alim hesab olunanlar barədə yeri gəldikdə tənqidi fikirlər söyləməkdən də çəkinmir. Əlbəttə, «Seçilmiş məqalələr və məktublar»da yer almış və bilavasitə Həsən bəy Zərdabinin qələminin məhsulu olan elmi yazılar olduqca çoxdur. Onların haqqında ətraflı şərh vermək indiki halda imkansızdır. Oxucularımızı dəvət edirik həmin yazıları diqqətlə oxuyub, mənasını lazımcə dərk etsinlər. Məsələn, Həsən bəy Zərdabinin «**Xəzər dənizinin Qara dənizlə birləşdirilməsi haqqında**» məqaləsi nəinki çap olunduğu vaxtlarda, eyni zamanda indinin özündə də elmi əhəmiyyətini saxlamaqdadır. H.Zərdabinin istər

bütövlükdə humanitar, həmçinin o zamankı hakimiyyət rejiminin siyasi təhlilinə və eləcə də tənqidinə həsr olunmuş iki məqaləsindən də söhbət açmaq istərdim. Bunlardan biri «**Amerikada zehni inkişafı əl əməyi ilə birləşdirən yeni məktəb sistemi**» [2, 545-550] adlanır. Məqalədə dünyanın müxtəlif ölkələrdən olan alimlərinin müzakirə olunan problem üzrə mülahizələri ətraflı təhlil olunur. Məqalədən bir sitat gətirməklə kifayətlənirik: «Əl əməyi insana mənəvi-əxlaqi cəhətdən çox böyük təsir göstərir. Amerikada süurlu əməklə cinayətkarlar, mənəviyyəti pozulmuş insanlar tərbiyə və islah olunurlar, əqli cəhətdən zəif insanların qabiliyyətləri bərpa edilir və s.» [2, 548]. Həsən bəy Zərdabinin siyasi pafosu çox yüksək olan məqalələrindən biri də «**Bürokratiya və «siyasi etibarlılıq»**» məqaləsidir [2, 870]. Həmin məqalədən kiçik bir parçanı nəzərinizə çatdırırıq. Böyük mütəfəkkir çarizm hakimiyyət rejiminin «**Siyasi etibarlılıq**» bəhanəsi ilə insanlara, demokratik əhval-ruhiyyə sahiblərinə münasibətdə törətdiyi rəzəltərdən bəhs edərək yazırdı: «Budur, adamın qarşısında gələcək aclıq mənzərəsi canlanır, onun adına biabırçılıq damğası vurulur, onun şəxsiyyəti gizli və açıq şəkildə nəzarət altına alınır. Küt və qorxaq adamlar arasında şübhəli bir şəxs kimi qələmə verilir... Zira onun bütün günahı budur ki, o nə vaxtsa öz fikrini sözləmə cürətinə malik olmuşdur» [1, s.88].

Haqqında bəhs etdiyimiz bu dəyərli kitab barədə şərhimizi tamamlayarkən bir sıra məqamları da diqqət önünə çəkmək istərdik. Hər şeydən əvvəl, təkrarən xatırladıyıq ki, Həsən bəy Zərdabi, 16 il doğma kəndi Zərdabda yaşadığından sonra 1896-cı ildə Bakı şəhərinə qayıdır və yenidən çox qaynar fəaliyyətə başlayır, «Kaspi» qəzetində müvəqqəti redaktor olaraq çalışır, Azərbaycan dilində çap olunan qəzet və jurnallarda çoxsaylı məqalələr dərc etdirir, uzun müddət Bakı Şəhər Dumasının üzvü kimi qaynar fəaliyyət göstərir, müxtəlif məktəb komissiyalarının sədri və ya üzvü olur, xalqın maariflənməsi naminə son nəfəsinə qədər çalışır, fədakarlıqlar göstərir. Bütün bunlar haqqında daha aydın təsəvvür əldə etmək üçün yenə həmin qiymətli topluya müracət etmək lazımdır. Burada Həsən bəyin istər xırda müxbir yazıları, istərsə də elmi məqalələri şəklində zəngin məlumatlar cəmlənmişdir. XIX əsrin ikinci yarısında və XX əsrin lap ibtidasında doğma Bakı şəhərimizdə nə hadisələr baş verib, şəhər öz inkişafında hansı pillələrdən keçib? Bu barədə yenə qiymətli topluya müraciət edin. Söhbətimizi H.Zərdabinin «**Şərqi Zaqafqaziyanın geridə qalması haqqında**» məqaləsində Bakı şəhəri haqqında aşağıdakı parçanı diqqətinizə çatdırmaq istərdim: «Əvvəllər inzibati qaydada sürgün edilənlərin göndərildiyi Bakı şəhəri qısa müddət ərzində tamamilə tanınmaz dərəcədə dəyişərək, onlarla insanı milyonçu elədi, həmçinin nəinki bütün Rusiyanın, eləcə də əcnəbi ölkələrin milyoncularını öz ağışına çəkib gətirdi» [2, 649-650].

Yekun olaraq deyə bilərəm ki, mən yazı üzərində işləyərkən «Seçilmiş məqalələr və məktublar»da yer almış materiallar, H.Zərdabinin başlıca ideyalarını özündə əks etdirən məqalə və müxbir yazıları haqqında substantiv-məzmun etibarını ilə məlumat verim və haqqında bəhs etdiyimiz kitaba oxucuların diqqətini cəlb edirəm. Əlavə olaraq deməyi lazım saydım ki, bu yazımızda ki-

tabın tərcüməsinin keyfiyyəti problemini təhlil etməyi məqsəd olaraq seçməmişik. Lakin bununla belə deyə bilərik ki, kitabın mətnlərində şərh sadə, axıcıdır. Əslində bir çox hallarda kitabın tərcümə əsəri olması heç nəzərə də çarpmır.

ƏDƏBİYYAT

1. İzzət Rüstəmov. Həsən bəy Zərdabi. Bakı, 2012, 235s.
2. Həsən bəy Zərdabi. Seçilmiş məqalələri və məktubları; ZərdabLTD MMC, 2016, 909 s.

СИМВОЛ СЛАВЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАУКИ И КУЛЬТУРЫ – ГАСАН БЕК МЕЛИКОВ ЗАРДАБИ

ИЗЗАТ РУСТАМОВ

РЕЗЮМЕ

В статье в сжатой форме излагаются существенные вопросы и отправные моменты мировоззрения Гасан бека Зардаби, привлекаются к научному анализу и рассмотрению корреспонденции, научные статьи, письма, написанные им в период проживания в г.Баку, в селе Зардаб, в период возвращения вновь в г.Баку, во время работы гласным в Бакинской Городской Думе, раскрываются социально-экономические, политические аспекты, словом, научная суть написанного Г.Зардаби, включенного им в его «Избранные статьи и письма», вышедшие ныне в переводе на азербайджанский язык. Далее, в данной статье на научно-критическом уровне излагаются научные концепции английских ученых В.Крукса, В.Томсона, русских ученых Мечникова, Тимирязева и др.

Ключевые слова: Гасан бек Зардаби, «Экинчи», философия просвещения, мировоззрения, общественно-политические, социологические идеи, прогресс, Уильям Крукс, Уильям Томсон, Мечников, Тимирязев, Салтыков-Шедрин и другие.

THE SYMBOL OF THE GLORY OF THE AZERBAIJANI SCIENCE AND CULTURE - HASAN BAY ZARDABI MALIKOV

IZZAT RUSTAMOV

SUMMARY

The article summarizes the essential and initial aspects of Hasan bay Zardabi's world view. Correspondence, scientific articles, letters written by him during his stay in Baku, as well as in Zardab were brought to scientific analysis; their socio-economic and political content are revealed. Further, the article reflects scientific concepts of the English scientists W. Crookes, O. Thomson, Russian scientists Mechnikov, Timiryazev and others on a scientific and critical level, and studies some questions regarding the activities of the Baku City Duma. In a word, the article comments on the materials published in his "Selected Articles and Letters"

Key words: Hasan bay Zardabi, "Ekinçi", philosophy of enlightenment, outlook, social-political, sociological ideas, progress, William Cruks, William Thomson, Mechnikov, Timiryazev, Saltykov-Shedrin and others.